

Мурат Келеш,
Зұлпыхарова Э.Ө.

**Низам әл-Мүліктің шығармасы
«Сиясет-наме»-нің жазылу әдісі
мен мақсаты**

Бұл мақалада Салжұқ мемлекетінің гүлденген кезеңінде билік еткен Тұғрыл бей, Алып Арслан және Мелик Шах сұлтандар тұсында бас уәзір қызметін атқарған Низам әл-Мүліктің әйгілі шығармасы «Сиясет-наме»-нің жазылу әдісі мен мақсаты қарастырылған. Мемлекетті басқару мен көрегендік саясат жүргізе алу қасиетімен Салжұқ мемлекеті тарихында аса маңызды орынға ие болған – Низам әл-Мүлік әлеуметтік-экономикалық салада икта жүйесінің құрылуына, білім беру ісінде медреселердің қоғамдағы рөлін жоғары сатыға көтерілуіне үлкен үлес қосқан тұлға болғандығы анық. «Сиясет-наме» – деп аталатын шығармасы мемлекетті басқару, әлеуметтік өмір, діни басқаруда ел билеушілерге бағыт-бағдар беретін еңбек ретінде үлкен маңызға ие. Сиясет-наме шығармасы ұзақ уақыт аралығында уәзірлік еткен, ел басқару ісінде үлкен тәжірибе жинаған мемлекет қайраткерінің қаламынан туған туынды болып саналады. Сиясет-наме шығармасы Ислам мәдениеті, түрлі ислам мемлекеттері және олардың ерекшеліктері Ұлы Селжұқ мемлекетінің құрылуы туралы мағлұматтар беретін еңбек болып саналады. Сиясет-наме шығармасында Түрік – ислам мемлекеттерінің басқару, саяси, қаржы, әскери, мәдени жақтарын талқылайды.

Түйін сөздер: Низам әл-Мүлік, Сиясет-наме, жазылу әдісі, мақсат.

Murat Keles,
Zulpykharova E.U.

**Method and purpose of writing
«Siaset-name» by Nizami al Mulk**

This article describes the method and purpose of writing «Siaset-name» by Nizami al Mulk, who was the chief vizier at Tugrul Bey, Aлып Arslan and Malik Shah in a period of prosperity of the Seljuk state. Nizam al-Mulk occupied a special place in the history of the state of the Seljuk and was the person who made a contribution to the formation of ictus in the socio-economic sphere and development among madrasa education. His work «Siaset-name» is used as a guide to governance in social life and for the rulers in religious governance. The Work «Siaset-name» is the work of the author who served during a long period as an advisor and had a great experience in government. The Work «Siaset-name» is a literary source that provides information Islamic culture, especially the Islamic state. That provides information to Islamic culture or that provides Islamic culture with the information In his work «Siaset-name» were summarized management features of Turkish and Islamic countries, as well as their social, military, financial and cultural aspects.

Key words: Nizam al'-Mul'k, Siaset-name, writing method, the goal.

Мурат Келеш,
Зұлпыхарова Э.Ө.

**Метод и цель написания
произведения Низами
аль Мулька «Сиасет-наме»**

В этой статье раскрываются метод и цель написания «Сиасет-наме» Низами аль Мулька, который был главным визирем при Тугрул бей, Алып Арслан и Малик Шахсултан в период процветания сельджукского государства. Заняв особое место в истории государства сельджуков Низам аль Мульк стал личностью который внес вклад в формирование системы икта в социально-экономической сфере и развитие медресе среди сфере образования. Его произведения «Сиасет-наме» применяется в качестве руководства для управления государством в социальной жизни и для правителей в религиозном управлении. Произведение «Сиасет-наме» является трудом автор которого в течении длительного периода служил советником и имел огромный опыт в управлении государством. Произведение «Сиасет-наме» является литературным источником, который дает информацию исламской культуре, и особенностях исламского государства. В произведении «Сиасет-наме» обобщаются в особенности управления тюркскими и исламскими странами, а также их социальные, военные, финансовые и культурные аспекты.

Ключевые слова: Низам аль-Мульк, Сиясет-наме, метод написания, цель.

**НИЗАМ ӘЛ-МҮЛІКТІҢ
ШЫҒАРМАСЫ
«СИЯСЕТ-НАМЕ»-НІҢ
ЖАЗЫЛУ ӘДІСІ МЕН
МАҚСАТЫ**

Низам әл-Мүлік атымен тарихта қалған мемлекет қайраткерінің шын есімі Хасан Али Исхак болғандығы бізге деректерден мәлім [1]. Х ғасырдың орта тұсында Иран және Месопотамияны бағындырып сол жерлерге орналасқан Салжұқ мемлекетіне уәзірлік жасаған саясаткер адам болғаны белгілі. Низам әл-Мүлік лақабымен танымал болған Исхакұлы Аббас 10 сәуір 1018 жылы Хорасанның Тус қаласына қарасты Радқан ауылында дүниеге келген [1]. Әкесі Алиұлы Исхак Радқан ауылының бай диқаншыларының бірі болған деген мәлімет бар. Анасы Низам әл-Мүліктің балалық шағында қайтыс болған. Низам әл-Мүліктің тәрбиесімен әкесі шұғылданған. Низамұлмулік бауыры Әбул Қасым Абдуллахпен бірге білім алады. Низам әл-Мүлік алғаш сауатын әкесінен алады, әкесі оған Құран Кәрімді жаттатады. Халепте Әбул Фетх Абдуллах Исмаил әл-Халебиден, Исфаханда Мухаммед Али Мухамметтен, нишапурда Абдулкерім Хевазин әл-Кузеиден, Бағдатта Әбул Хаттаб Батырдан хадистер оқып үйренеді.

Хадис, Құран сүрелері, сөйлеу мәнері, әдебиет, жаратылыстану ілімдерін жақсы оқып үйренеді. Мемлекет ісіне араласуды әкесімен бірге Газне мемлекетінің Хорасан әкімі Әбул Фазл Эссуриге қызмет етуден бастаған. 1040 жылы Данданакан соғысынан кейін Газне мемлекетінің сұлтаны Месуддың қолында жұмыс істейді. Хорасан бүтіндей Селжұқтардың қолына өткеннен кейін, Низамұлмулік селжұқтарға қызмет етеді.

«Сиясет-наме» немесе «Сират ал-мулук» [2,195] деп аталатын шығарма Низам әл-Мүліктің ұлы Селжұқ мемлекеті дәуірінде жазған ең негізгі шығармаларының бірі болып табылады. Низам әл-Мүліктің «Сиясет-наме» атты шығармасы әлемге кең тараған әрі мазмұны жағынан ауқымды шығарма болып табылады. Низам әл-Мүлік өзінің өте қарапайым әрі жеңіл тілмен жазылған бұл шығармасында тек насихат сөздермен ғана шектелмеген, сонымен бірге өз заманындағы кейбір жағдайларды да тілге тиек еткен. Мазмұны жағынан алғанда оның бұл еңбегінде Селжұқ мемлекетінің құрылымы, басқару жүйесі кемшіліктер және осы кемшіліктерге қатысты сақтық шаралары, саяси ұйымдар мен атақ-мансаптар, басшылар мен халық арасындағы байланыстар, сондай-ақ басшылыққа қарсы наразылық білдірген қозғалыстар жайлы мәселелер қамтылған.

Ол аталмыш шығарманы 1092 жылы жазып бітіреді. Осы кезде Меликшах мемлекет істеріне қатысты кітап жазу жарысын ұйымдастырған болатын. Низам әл-Мүліктің «Сиясет-наме» еңбегі осы тартыста үздік деп танылып, жеңімпаз атанады [3].

Низам әл-Мүліктің бұл әйгілі шығармасы парсы тілінде жазылған және 51 тараудан құралған. Кейбір мәліметтер бойынша бұл шығарма 30 тараудан құралған. Ал кейінірек оған 15 тарау тағы қосылған [4, 25]. Бұл шығарманы зерттеп қарағанымызда кейбір тараулардың өте қысқа, ал кейбір тараулардың ұзақ екендігін көреміз. Сондай-ақ, автор бұл еңбегінің оқырман қауымға ауыр болмасын жеңіл оқылсын деп, кітабында әртүрлі хикаялар мен Құран аяттарын да жазып кеткен. Оның бұл шығармасын зерттеп қарағанымызда, Низам әл-Мүлік өзінің бұл еңбегінің құнды шығарма екендігін атап көрсеткен. Оның пікірі бойынша, «Ешбір падишах және әміршінің бұл кітапқа ие болуынан және оның ішіндегілерді білуінен басқа амалы жоқ. Әсіресе, өмір сүріп жатқан осы замандағы адамдар бұл кітапты міндетті түрде оқуы керек. Оны шын ықыласпен зейін қойып оқып шықса, олардың діни және дүниелік істер туралы білімі арта түсіп, дос пен дұшпанның жағдайын жақсы ажырататын болады. Өйткені бұл жерде жазылған мағлұматтар арқылы үкімет, мәжіліс, кеңес, мал-мүлік, салық, сондай-ақ халық және әскердің жағдайы туралы мәселелерді біледі» [5].

«Сиясет-наме» шығармасы мен оның авторы кейінгі дәуірлерде көптеген мақтауларға ие болғанымен, кейбір жазушылар тарапынан сынға алынған. Низам әл-Мүлік діни білімі мен ғылыми ойлары басым болған мемлекеттік қайраткер болғандықтан, оған көбінесе осы жағынан сын айтқан. Өйткені оның «Сиясет-наме» шығармасының 30-тарауы түгел дерлік Исламға қайшы келетін «шарап кеңесінің құрылуы мен оның шарттарына» арналған [6]. Яғни көріп отырғанымыздай ұлы уәзір бұл мәселеде Исламның ереже-заңдарын еш білмейтін адам сияқты әрекет етіп, шарап кеңесін әдеттегі «рәсми кеңеске» ұқсатып жазған. Ислам заңдары тұрғысынан сынға алынған бұл тарау, негізінде селжұқтықтардың патша сарайындағы өмірі мен сарай мәдениетінің ішкі жағын суреттеген қызықты да маңызды тарау болып саналады. Бұл жерден сарай мәдениетінде өткен дәуірлерге тән ерекшелік ретінде ескі түрік әдет-ғұрыптарының да сақталғандығын көре аламыз.

Низам әл-Мүлік өзінің «Сиясет-наме» шығармасында мемлекетті қалай құру, мемлекет

басшысының қалай болуы және қандай міндеттерді атқару керектігіне тоқталып өтеді. Мемлекет басшысы мемлекеттің ішкі-сыртқы жағдайы, халықтың өмірі, елді жаудан қорғау, басқа елдермен қарым-қатынас орнату, өз қамын ойламай елінің, халқының жағдайын ойлайтын, әділетті, батыл, жомарт болуы керек. Сұлтанға тиесілі болған немесе бір басшының қарамағындағы халық өз сұлтанын құрмет тұтып, бағынулары керек. Басшы өз елін көркейту, елін басқа елдерге таныту, жер көлемін кеңейту, құрылыстар салу жұмыстарын жүзеге асыруға басшылық жасайды.

Низам әл-Мүлік өзінің Сиясет-наме шығармасында мемлекет және саясат ұғымдарын пирамида сияқты үш қатпарға бөліп түсіндіреді. Пирамиданың ең жоғарғы қатпарында сұлтан орын алған, орта қатпарында бюрократтар, ең төменгі сатысында қарапайым халық орын алған.

Сұлтан қабілетті бойында түрлі ерекшеліктері бар «Алла» тарапынан халық ішінен таңдалады. Низам әл-Мүлік өзінің шығармасында сұлтанға былайша анықтама береді: «Сұлтан бүкіл дүниенің иесі болғандығы үшін оның күшіне басқа патшалар қызғана қарайды», – дейді. Басқаша айтатын болсақ: «Бүгін әлемде біздің мырзамыздан ұлы патша жоқ. Ешкімнің өлкесі, оның топырағынан үлкен емес. Аллаға мында бір шүкір. Бұл өлкеде оқ дәрі, қару-жарақ, топырақ, адамгершілік, салтанат құру үшін керек болған нәрсенің бәрі бар».

Патша «Дін және мемлекеттің сұлтаны» селжұқтарда патша тек қана мемлекет емес, дінді де басқаратын. Дін мемлекеттің заңдылықтарын қорғайтын ең маңызды идеологиялық негіз болып саналады [7].

Ол ең жоғары білімді, қабілетті патша қалай болуы керектігін былай түсіндіреді:

Патша үшін ең жақсы қасиет діндар болуы керек. Себебі дін және патшалық ету екеуі егіз сияқты.

Патша ілімді және ілім адамдарымен дос болуы керек.

Патша ақылды, батыл және зерек болуы керек.

Патша өз ісін жүргізу барысында оған дейін патшалық еткендердің әдеп-ғұрпы және рәсімдерін құрметтеуі керек.

Патша әрқашан жарқын жүзді, жұмсақ мінезді болуы керек.

Патша маңызды істерді ешкімге сеніп тапсырмауы керек.

Патша халықтың өмір жағдайынан хабардар болуы керек.

Патша аптаның екі күнінде әділеттік жиналысын шақырып отыруы керек.

Патша залымдар мен қылмыс жасағандарды лайықты жазалауы керек.

Патша ісін дұрыс атқармаған, халыққа зұлымдық жасаған лауазымды адамдарды орындарынан алып тастауы керек.

Патша әр істе дұрыс қадам жасап, жақсы мінез-құлықты адамдарды таңдауы керек.

Патша ғалымдармен жиналыстар ұйымдастырып, олардың ұсыныстарын тыңдауы керек.

Патша мемлекет және өлкеге қатысты істерде ойланып шешім қабылдауы керек.

Патша әрбір адамға күші және кәсібіне байланысты жұмыс беруі керек. Осы айтылған ережелерге бойсұнған билеуші ғана ең жоғары билік еткен патша атана алады [7].

Осы айтылған ережелерге бойсұнған билеуші ғана ең жоғары билік еткен патша атана алады деп түсінді ол. Шығарманы белгілі бір тақырыптарға бөліп қарастырсақ, билеуші мен үкіметке қатысты тарауларды түсіну жеңіл болады.

1 тарау: Сұлтанды (патша) мақтау-мадақтау, халықтың және дүниенің жағдайы туралы

12 тарау: Падишах және әміршілердің Аллаһ Тағаланың нығметін мойындауы туралы

2 тарау: Падишахтың өз заманындағы әділетсіздікті жойып, әділдікті орнатуы туралы

8 тарау: Дін және діни заңдарды зерттеп, бақылау туралы

11 тарау: Падишахтың жазған жарлықтарына және айтқан мәселелеріне құрмет көрсету туралы

17 тарау: Падишахтың туыстарының жұмыстарының қалай атқарылатындығы туралы

18 тарау: Падишахтардың мемлекеттің жұмыстары үшін ғалымдармен кеңесуі туралы

20 тарау: Падишахтың бөлмесінің дайындалуы, безендірілуі және әртүрлі қарулардың жасалуы туралы

30 тарау: Шарап кеңесінің құрылуы және оның шарттары (ереже) туралы

31 тарау: Падишахтың алдында құлдар мен қызметшілердің тұратын жері туралы

35 тарау: Сарай күзетшілері, қарауылдар мен сақшылар туралы

36 тарау: Құлдар мен қызметшілердің құқығын қорғау туралы

37 тарау: Падишахтың дастарқанының қалай әзірленуі, қызметшілерінің кімдер болуы керектігі туралы

39 тарау: Падишах міндетін атқарғанда ойланып шешім қабылдау туралы

40 тарау: Жазаны орындау әмірлері мен жазаға тарту құралдары туралы

41 тарау: Падишахтың Алланың құлдарына мейірімді болуы, сый-құрмет көрсетуі/атақ-дәрежелері туралы

42 тарау: Екі жұмысты бір адамға тапсырмау, жұмыссыздарға жұмыс беру және оларды жұмыссыз қалдырмау, жұмысты діндар және қабілетті адамдарға беру, дінсіздерге жұмыс бермей оларды айналасынан қуу туралы

43 тарау: Әскер қолбасшыларының атақ-даңқтарының қорғалуы және өнерпаздар туралы

44 тарау: Мемлекеттің және діннің дұшпандарын, дінсіздер мен Харижиттердің іс-әрекеттерін қадағалау туралы

49 тарау: Падишахтың қазынаға ие болуы және оны ретке келтіру туралы

50 тарау: Әділдікті талап еткендердің санын азайту, оларға тез жауап беру, ақысын беру туралы

51 тарау: Аудандардан есеп алу және мұны бір жүйеге қою туралы [8].

Низам әл-Мүлік дін және мемлекет қатынастарында бұл екі ұғымды айыруды емес, бірлестіруді көздейді. Патшаны бекерге «Дін және мемлекет сұлтаны» деп атамағандығы белгілі. Патша аптада бір немесе екі рет сарайға дінмен айналысатын адамдарды шақырып, олармен сұхбаттасып Алланың әмірлері, Құран Кәрім түсіндірулерін, хадистер және пайғамбарлардың хикаяларын тыңдауы керек. Егер сұлтан ислам заңдарын, Құран түсініктерін, пайғамбар хадистерін оқып, үйреніп, жаттайтын болса, ешбір дінсіз сұлтанды жолдан тайдыра алмайды. Ежелгі түрік әдет-ғұрыптарында мемлекет отбасының ортақ дүниесі. Мемлекет басшылығында тек басшы емес, отбасыға қатысты да пікірлер қарастырылған еді. Отбасында басшыдан кейін ең маңызды орынды әйел иеленеді.

Низам әл-Мүліктің айтуына қарағанда: «Патша әйелдерінің тіліне кіріп шешім қабылдаған кездерде өлкеде тек қана жамандықтар мен масқаралықтар орын алған еді». Мемлекетке білімді, іскер адамдар қаншалықты қажет болса, мемлекетте билік үшін әйелдер ең керексіз және қауіпті деп санаған. Низам әл-Мүлік әйелдердің саясатқа қатысуына қарсы болған. Әйелдер тек қана ұрпақ жалғастыруға жаратылған. Сол себепті де олар ерекше құрметке ие. Егер әйел бұл істермен шұғылданбай, басқа істермен айналысатын болса, өзінің негізгі қызметін ұмытады [9]. «Патша әйелдері сыртқы дүниені көрмегендіктен, қате шешім қабылдайды. Осы себепті дау-дамай туындайды, патша құрметіне көлеңке түседі, халық шарасыздыққа душар болады, өлкеге және дінге зиян келеді [9]. Сол

себепті әйелдердің саясатқа араласуына қарсы болған.

«Саясатнама» Ислам елдерінің мемлекеттік басқаруы мен құқықтық жүйесінен кеңінен мәлімет береді. Әсіресе, мемлекеттік қызметтің философиялық астарына көбірек маңыз аударады. Мәліметтер сараптама түрінде жазылған. Осылай Низам әл-Мүлік өз көзқарасын тарихи деректерге сүйене отырып суреттеген. Бұл жалаң сөз, қиял, сөзбұйда емес. Ғылыми негізі бар еңбек. Соның салдарынан ол он ғасырдан бері өзінің құндылығын жойған жоқ. Ойы терең, астары мазмұнды, тілі әсем, ортағасырлық парсы әдебиетіне тән пәрменді шығарма. Шығармада мемлекеттік басқару ісіндегі ғалымдардың рөліне көбірек тоқталған. Жалпы, ғылым иелерін құрметтеу керектігі көп айтылады. «Нағыз ғалым патшаға шақырумен барады, жалған ғалым өзі сұранып барады», – деп жазады «Саясатнама» [10].

Қорыта айтқанда, Мемлекетті басқару мен

көрегендік саясат жүргізе алу қасиетімен Салжұқ мемлекеті тарихында аса маңызды орынға ие болған – Низам әл-Мүлік әлеуметтік-экономикалық салада икта жүйесінің құрылуына, білім беру ісінде медреселердің қоғамдағы рөлін жоғары сатыға көтерілуіне үлкен үлес қосқан тұлға болғандығы анық. «Сиясет-наме» деп аталатын шығармасы мемлекетті басқару, әлеуметтік өмір, діни басқаруда ел билеушілерге бағыт-бағдар беретін еңбек ретінде үлкен маңызға ие. Сиясет-наме шығармасы ұзақ уақыт аралығында уәзірлік еткен, ел басқару ісінде үлкен тәжірибе жинаған мемлекет қайраткерінің қаламынан туған туынды болып саналады. Сиясет-наме шығармасы Ислам мәдениеті, түрлі ислам мемлекеттері және олардың ерекшеліктері Ұлы Селжұқ мемлекетінің құрылуы туралы мағлұматтар беретін еңбек болып саналады. Сиясет-наме шығармасында Түрік – ислам мемлекеттерінің басқару, саяси, қаржы, әскери, мәдени жақтарын талқылайды.

Әдебиеттер

- 1 Abdullah Necip, «Nizamülmülk», Sızıntı Dergisi, Ağustos 1981, sayı:31.
- 2 İslâm Ansiklopedisi, « Nizâmülmülk» maddesi, DİA, İstanbul 2007, cilt: 33
- 3 KÖYMEN, M.A., ' Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk ve Tarihi Rolü', Türkler, cilt 5, Yeni Türkiye Yayınları, ANKARA 2002
- 4 NİZAMÜLMÜLK, Siyasetname, Çeviri: Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- 5 Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk 'siyasətnamə 'Bakı, «Çıraq» 2007
- 6 NİZAMÜLMÜLK, Siyasetname- Farsça Aslından Çeviren: Mehmet Taha Ayar Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 1799 s.3 Başlangıç faslı.
- 7 Ali Ertuğrul ' ' Bir Kaynak Olarak Nizâmü'l-Mülk'ün Siyâsetnâmesi' ' Türkler, cilt 5, Yeni Türkiye Yayınları, ANKARA 2002
- 8 <http://sakligezen.blogcu.com/siyasetname-nizamulmulk/3272863> 15.03.2015 21:04
- 9 CANATAN Kadir Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak «Siyasetname» -Büyük Devlet Adamı Nizamülmülk'ün Devlet ve Siyaset Anlayışı Üzerine- Turkish Studies Dergisi 2009, sayı:7.
- 10 <http://archive.turkystan.kz/kz/articles/view/49904>